

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДИ В 60-Х РР. ХІХ СТ.

М.В.Сколуб

(викладач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє идет рєчь о прєслєдовании учасників украинских громад росийским правительством на начальном этапе их существования в 60-х гг. ХІХ века, подробно рассматривается Валуевский указ 1863 года, направленный против украинского языка.

In the article there is the question about pursuit of participants of Ukrainian masses by the Russian government on the initial stage of their existence in 60th 19th age. And also, in detail a Valuevskyy decree is examined 1863 years directed against Ukrainian.

На початку 1860-х рр. зусилля російського уряду були спрямовані на придушення польського національно-визвольного руху, зокрема повстання 1863-1864 років. Але попри зосередженість на антипольських заходах, київський, подільський і волинський генерал-губернатор І.І.Васильчиков (1852-1862) звернув увагу на хлопоманство В.Б.Антоновича, братів Рильських та інших (1, 6-7). Була створена слідча комісія в політичних справах. Комісія дійшла висновку, що українофільство хлопоманів небезпечне, особливо в період активізації польського національно-визвольного руху (2, 294).

Викликаний для свідчень В.Б.Антонович зумів переконати комісію в тому, що хлопомани нічим російській владі не загрожують, а навпаки, сприяють її утвердженню, допомагають позбутися думки, що цей край – споконвічна польська провінція (3; 1; 2). Ось чому генерал-губернатор у поданні начальнику III відділу Власної його імператорської величності канцелярії зазначав, що «про роз'єднання студентів «русских» і поляків на партії, безумовно, слід пошкодувати, але зараз воно навіть корисне» (2, 294). В.Антонович і 21 учасник київської громади у відкритому листі, опублікованому в «Современной летописи «Русского вестника» за 1862 рік під назвою «Отзыв из Киева», запевнили уряд, що вони не сепаратисти і не революціонери, а лише дбають про освіту народу.

Російська влада, аби посилити антипольські настрої, не підтримувала українофілів, але й не відштовхувала їх від себе. Спираючись на наукові здобутки українофілів, вона намагалася використати їх у власних інтересах, вважаючи український рух слабким і нездатним протистояти зросійщенню (2, 294-295).

Проте культурно-освітня діяльність громад викликала глибоке занепокоєння урядових кіл царської Росії, оскільки видання книжок і викладання українською мовою в недільних школах означало зміцнення національних основ духовного життя в Україні. Російське самодержавство побоювалося демократичних тенденцій, які пропагували громадівці (4, 20).

Діяльність київських громадівців постійно викликала підозру і спротив з боку представників органів царської влади й управління. До окремих з них уживалися адміністративно-поліцейські заходи (5, 78).

Першим під урядове колесо потрапив підполковник А.О.Красовський, який мав тісні стосунки з учасниками Київської громади. Він написав і 17 червня 1862 р. поширив на території дислокації в Києві Четвертого резервного батальйону Житомирського полку прокламацію «Житомирцы», в якій закликав солдатів не брати участі у розправі з селянами, які боролися за землю і волю (5, 75). 18 червня 1862 р. А.О.Красовського заарештували і ув'язнили у київській фортеці. 11 серпня він був засуджений до страти. У жовтні цього ж року імператор замінив йому смертну кару на каторжні роботи на 12 років (6, 287-292).

Зважаючи на українські домагання П.П.Чубинського, начальник Полтавського губернського жандармського управління у 1862 р. ініціював його політичне переслідування. Полтавський губернатор доручив «приставу цивільних справ» Яцуті та ад'ютантові жандармського штаб-офіцера Васильєву провести таємне слідство у справі П.П.Чубинського. Всі зібрані про нього відомості передали Слідчій комісії в Петербурзі, яка діяла під головуванням Голіцина. Комісія визнала за необхідне заслати П.П.Чубинського в одне з повітових міст Архангельської губернії під нагляд поліції. 18 жовтня 1862 р. це рішення затвердив цар. 25 жовтня П.П.Чубинському визначили місцем адміністративного заслання м. Пінегу. 2 листопада його заарештували, 4 листопада – вислали до міста Архангельська, а звідти до м. Пінеги (7, 7-12).

У зв'язку зі смертю І.І.Васильчикова (12 листопада 1862 р.) царський уряд призначає на посаду командувача Київського військового округу та генерал-губернатора генерал-ад'ютанта М.М.Анненкова (1862-1865) (2, 295).

М.М.Анненков упереджено ставився до українського руху і вважав небезпечним його зв'язок з російським народництвом (2, 297).

Продовжується переслідування представників громадського руху в Україні. У 1862 р. із Київського університету відрахували К.П.Михальчука, учасника Київської громади, за розповсюдження популярних українських книжок – «метеликів». Він потрапив під таємний поліцейський нагляд (8, 103-105).

Таємний нагляд встановили стосовно Т.Р.Рильського за «поширення в народі шкідливих понять і думок» (9, 1, 1 зв.).

25 квітня 1863 р. заарештували й ув'язнили в Києво-Печерську фортецю В.С.Синьогуба (10, 1). У 1865 р. його звільнили, але наступного року було заслано до В'ятської губернії (11, 115).

Після придушення польського повстання царський уряд вирішив остаточно розправитися з усіма виявами українофільства (12, 76).

З цього часу терпиме ставлення царизму до української культури різко змінилось на гірше (13, 3). У розвитку українського національного руху настала перерва, яка затягнулася до початку 70-х років XIX ст. (14, 257).

На початку 60-х років XIX ст. загострилася полеміка навколо питання використання української мови в навчальних закладах (15, 77). Професор Київського університету С.Гогоцький і вчитель Ніжинської гімназії І.Кульжинський опублікували спеціальні брошури, в яких виступили гарячими прихильниками російської мови, а українську взагалі не вважали мовою (14, 258).

«Сепаратисти хохломани, - писали вони, - бажають прибрати до своїх рук народну освіту, нав'язати сільським школам свої граматики та підручники, але вони бачать, що малоросійський народ відштовхнув їх послугу в цьому. Хто сказав «Книжному вестнику», що в нашому генерал-губернаторстві буде видання Народної газети на малоросійському нарідччі? До чого це?.. У тих місцевостях, де рідна мова великоросійська, навчання в народних училищах починається на місцевому нарідччі, потім відбувається перехід до навчання російською мовою. Цим правилом у наших народних училищах відкриваються двері для хохлацької грамотності та хохлацького сепаратизму» (16, 2, 2 зв., 4 зв.).

Російський друк заповзято пропагував думку, що освіта українською мовою прищеплює масам дух відчуження від імперії. В результаті національну мову було заборонено у навчальних закладах та державних установах (17, 111). Визнання української мови як самостійної стверджувало б право українського народу на окреме культурне існування, а надалі й на державну самостійність (18, 17). Прохання Санкт-Петербурзького товариства грамотності на дозвіл створення українських початкових шкіл з рідною мовою викладання у 1862 р. було відхилене (19, 134).

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.М.Анненков у 1863 р. заборонив видання Святого письма українською мовою, оскільки це була, на його думку, «сильна зброя малоросійських партій» (2, 297).

Представники проросійської орієнтації стосовно перекладу Святого письма українською мовою висловлювалися: «Ми вважаємо, що буде зайвим доказувати, що переклад Слова Божия на жаргон малоросійський є справою політичною, яка не має на увазі зробити Святе письмо зрозумілим для простого люду. Цей народ краще розуміє загальноросійську мову, ніж він буде розуміти на тому нарідччі, яке необхідно почитити» (16, 2 зв.).

Український переклад Євангелія Ф.Морачевським, поданий на розгляд цензури, викликав занепокоєння. Спеціально утворена комісія Синоду безапеляційно ухвалила: визнати рукопис небезпечним і шкідливим лише через мову перекладу (20, 153).

А тим часом думки про автономію українських земель, які нелегально поширювалися українською інтелігенцією, ставали дедалі популярнішими. Результатом реакції царського уряду на ці обставини став Валусівський циркуляр – таємне розпорядження царського уряду про заборону друкувати літературу українською мовою (21, 28).

Валуєв (1814-1890) став міністром внутрішніх справ у 1861 р. Міністерство під його керівництвом посилювало боротьбу з національно-визвольним рухом поневолених народів Російської імперії, насамперед українського (22, 38). Валусівський циркуляр спрямовувався не тільки проти української мови, але й проти українства загалом, проти української національної ідеї, права народу на самобутній розвиток (23, 69).

Тогочасні апологети імперії намагалися довести, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що нарідччя їх, уживане простим народом, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова більш зрозуміла місцевому народу, ніж українська (23, 312).

Голова цензурного комітету Новицький просив, аби міністр внутрішніх справ дав вичерпну вказівку, «як чинити з рукописами і книгами, які породжують прагнення відокремити малоросійську мову і дати тутешньому народові можливість обходитися без використання загальноросійської мови» (23, 313). Далі в листі Новицький робить зауваження: «Погоджуючись цілком із викладеним вище, вважаю за необхідне

додати, що у творах, які проходять через Київський цензурний комітет, нерідко висловлюються, хоч і не зовсім ясно, якісь наміри щодо відокремлення малоросійської народності» (13, 3).

Міністр внутрішніх справ пропонує питання про видання книг для народу піддати спільному обговоренню з міністром народної освіти, Ober-Прокурором Святішого Синоду і шефом жандармів. Він розпорядився, щоб допускалися до друку тільки ті твори малоросійською мовою, які належать до художньої літератури. Щодо книг українською мовою релігійного змісту, то наукових і призначених для початкового читання народу, призупинити їх видання до вирішення даного питання (23, 315).

М.Костомаров звернувся із проханням надати йому можливість надрукувати статтю як відповідь на звинувачення про те, що видання ним книг малоруською мовою має зв'язок із польським повстанням: «У цензурних постановках існує правило, - писав він, - що той, хто звинувачений у чомусь якимось періодичним виданням, має право надрукувати відповідь на своє виправдання у тому ж виданні. Я звертаюся з проханням застосувати це правило щодо мене і надати мені можливість надрукувати відповідь заради виправдання моєї справи у «Московских ведомостях», зобов'язавши редакцію прийняти мою статтю» (23, 318). Разом із тим український учений просить дозволу «друкувати малоросійські книги наукового змісту, якщо вони не будуть суперечити за змістом існуючим цензурним правилам, бо нема такої постанови, яка позбавляла б можливості невинну за думками книгу з'явитися друком тільки тому, що вона написана тією чи іншою мовою чи наріччям» (24, 9 зв.).

Реагуючи на подібні заяви, Валуєв розпорядився, щоб «друкували тільки ті твори малоросійською мовою, які належать до красного письменства, пропуск книжок цією мовою як релігійного змісту, також навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, призупинити до вирішення порушеного щодо цього питання в установленому порядку, про що комітету буде вчасно повідомлено» (21, 28).

Впровадження валуєвського циркуляру супроводжувалося закриттям недільних шкіл, переслідуванням українських діячів. З 1863 р. видання книжок українською мовою у межах Російської імперії припинилося. П.Валуєв написав доповідну записку Олександрю II. На цьому поданні, датованому 18 липня 1863 р., цар написав «виконати». Розпорядження царя мало силу закону, але самим законом ще не було. Закон мав з'явитися після обговорення його шефом жандармів, Ober-Прокурором Св. Синоду, міністром внутрішніх справ і міністром народної освіти. Думка останнього, який виступив проти указу, на якийсь час затримала його появу. Закон, як відомо, з'явився у травні 1876 р. і дістав назву Емський указ (23, 71).

Українській інтелігенції було надзвичайно складно брати участь у формуванні міської, писемної культури на власних, а не російських умовах (19, 139).

Прямим результатом валуєвського циркуляру стало те, що за період 1863-1872 рр. була видана тільки одна книга українською мовою (25, 156). За іншими даними, валуєвський циркуляр паралізував українське книгодрукування: у 1865 році вийшло лише дві українські книжки, 1866 – жодної, 1867 – три, 1868 – дві, 1869 – одна (14, 257).

Зважаючи на антиурядову діяльність Київської громади, III відділ звернувся до київського, подільського і волинського генерал-губернатора М.М.Анненкова з проханням вжити заходів (10, 561, 563), спрямованих «на припинення подальших дій вказаного товариства, що можуть мати найшкідливіші наслідки, яким потім не можна буде дати ради» (26, 149-150).

Арешти і заслання громадівців Києва, жандармсько-поліцейські переслідування інших громад певною мірою дезорганізували їхню діяльність (27, 226). Встановлення жорстокого політичного режиму в російській імперії після придушення польського повстання 1863-1864 рр. ще більше звузило можливості проведення громадської діяльності. Згодом узагалі довелося припинити громадську й освітню діяльність (5, 81).

У 1865 р. до політичного дізнання був притягнений київський громадівець Б.С.Познанський (28, 1, 2). За розповсюдження праць антиурядового спрямування його ув'язнили на два місяці в київській фортеці, а потім вислали у Воронежську губернію під суворий нагляд поліції (29, 6-6 зв.). У цей час під підозрою за українофільство перебував також член Київської громади П.Г.Житецький.

Урядовці не давали змоги працювати приват-доцентів Київського університету М.П.Драгоманову. На його українофільські переконання скаржилися товариш міністра освіти І.Д.Делянов та попечитель Київського навчального округу А.Ширинський-Шихматов (30, 1, 2).

Отже, в середині 60-х років XIX ст. унаслідок валуєвського указу та політичного переслідування і репресій з боку російського уряду було припинено викладання навчальних дисциплін українською мовою в початкових школах і тимчасово діяльність українських громад.

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАУК) – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 7. – Арк. 6 – 7.

2. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. – К., 2005.
3. ЦДАУК – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 199. – Арк. 1 – 16.
4. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО) – Ф. 479. – Оп. 243. – Спр. 53. – Арк. 1 – 23.
5. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-і роки ХІХ ст.). – К., 2003.
6. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 годах: материалы и документы. – К., 1963.
7. Міяковський В. Історія заслання П.Чубинського // Архівна справа. – 1927. - №4.
8. Міяковський В. З молодих років К.Михальчука (з портретом) // Україна. – 1924. - №4.
9. ЦДАУК – Ф. 442. – Оп. 830. – Спр. 98. – Без арк.
10. ЦДАУК – Ф. 473. – Оп. 1. – Спр. 20. – Без арк.
11. Марахов Г.І. Т.Г.Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій. – К., 1976.
12. Антонович М. Історія українофільства // Український історик. – 1981. - №1 – 4.
13. ДАМО – Ф. 230. – Оп. 263. – Спр. 32. – Арк. 1 – 5.
14. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). – К., 2005.
15. Добрянський М.Д. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. – Львів-Краків-Париж, 1993.
16. ЦДАУК – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 672. – Арк. 1 – 8.
17. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003.
18. Мала енциклопедія етнодержавознавства [авт. укладач Ю.І.Римаренко]. – К., 1996.
19. Вільсон Е. Українці: несподівана нація; пер. з англ. – К., 2004.
20. Верстюк В.Ф. Історія України: нове бачення. – К., 2000.
21. ЦДАУК – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 28.
22. Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України: в 3 т., Т.1: А – Й. – К., 1993.
23. Гунчак Т. Тисяча років української суспільно-політичної думки: в 9 т., Т.5., кн. 1: ХІХ ст. – К., 2001.
24. ЦДАУК – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9 зв.
25. Жмыр В.Ф. На пути к себе (История становления украинского национального сознания) // Философская и социологическая мысль. – 1991. - №3.
26. Мияковский В. Киевская громада (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) // Летопись революции. – 1924. - №4.
27. Державний архів Одеської області – Ф. 314. – Оп. 28. – Спр. 29. – Арк. 1 – 233.
28. ЦДАУК – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 91. – Арк. 1 – 179.
29. ЦДАУК – Ф. 442. – Оп. 820. – Спр. 288. – Без арк.
30. ЦДАУК – Ф. 707. – Оп. 261 (1866 р.). – Спр. 35. – Арк. 1 – 15.